

הבעה יהודית באמנות ובעיצוב, מהי? ישראל הדני

את אומרת: "רוחי במילה
רוחי המקדשת חולין
את הרגע במועדיו
את קול הדממה.
רוחי המרימה מאשפתות אביון
המתקנת עולם במלכות שדי
רוחי הבונה והורסת אינה בנראה, רוחי בנשמע"
ואני הרואה את המילים, עומד לפניך נכלם.
אני שלמדתי לדבר בשפת צורות וצבעים
לא יודע לומר בשפתי: 'זכור' ו'למען' ו'אלה הדברים'
אבל יודע לומר בצורה שלא ניתן לאומרה במילים:
'אדום אהבה' ו'כחול אינסופי'.

'הבעה יהודית באמנות ובעיצוב, מהי?' היה הנושא אותו הציגה לדיון קרן עדי בסדנת האמנים שערכה בנובמבר האחרון בנווה אילן. ניסוחו של הנושא מניח כי קיים באמנות דבר שניתן לקרוא לו 'הבעה יהודית', שאת משמעותו אנו מנסים להבין. את הנחת היסוד הזו ראוי לברר, כלומר לפתוח לדיון את השאלות: האם קיים באמנות דבר שניתן לכנותו הבעה יהודית? והאם קיימת אמנות שניתן לכנותה 'אמנות יהודית'?
השאלה שנשאלת כאן מתייחסת לאמנות הפלסטית שכלי ביטוייה – החומר, הנפח, הצבע והצורה הם אוניברסליים וחוצי-תרבויות.

האם מאפייניה האיקונוגרפיים של התרבות היהודית, הסמלים הגרפיים שיצרה במשך הדורות, הם אלה הגורמים לנו לכנות את האמנות המכילה אותם בעלת הבעה יהודית? או שמא התחום הוא אחר ושייך למה שאנו מכנים יודאיקה: עיצובם של כלי הפולחן היהודי לסוגיהם, עיצובה של האות העברית, ועיטור ספרי קודש?
שאלה נוספת שעלינו לשאול היא שאלה פתוחה, הבוחנת את ההווה וצופה לעתיד והיא: האם קיימת אפשרות שהיהודיות תבטא את ייחודיותה באמנות העכשווית תוך שהיא יוצרת בה דבר מה חדש ובר משמעות?

הסקרנות, המוליכה את האמן אל החיפוש הפנימי, היא גם זו המחברת אותו אל העולם, אל יצירתם, התנסויותיהם ותרבויותיהם של אחרים. הדבר איננו נכון רק היום כשהעולם הוא כפר גלובלי שטוף תקשורות אלקטרוניות ואחרות, הדבר היה נכון תמיד. אמנים יהודים, בכל התקופות, היו מעורים ומושפעים מאמנות סביבתם. יצירתם, גם אם

ישראל הדני, פסל ומעצב סביבתי, הבוחן באמצעות הניסיון המעשי זה למעלה מארבעים שנה את היחסים שבין צורות ומבנים למערכי הנפש.

הושארה ממקורות ומהווי החיים היהודי, קשורה הייתה אל עולם האמנות בתקופתם. מהותה של יצירת יוסף ישראלס, מאוריצי גוטליב, שאגאל וסוטין, אינה פחות הולנדית, פולנית, צרפתית ורוסית משהיא יהודית. התקופות המונולטיטיות הגדולות שבהן עמים, תרבויות, וסגנון, התחברו למקשה הרמטית כמעט, חלפו מהעולם עם הבלים, המצרים, הפרסים והיוונים הקדמונים. ככל שהתרבות נפתחת, אם מבחירה ואם מכורח, לגירוייהן ולהשפעותיהן של תרבויות אחרות, סביר להניח שהאמנות שתיווצר תהיה בעלת נטיות הטרוגניות יותר. השאלה האם מול בליל ההשפעות התרבותיות צריך האמן להגדיר את ייחודו התרבותי (במקרה שלפנינו את זהותו היהודית), ולתת לו ביטוי ביצירתו היא שאלה פרטית של האמן את עצמו. השאלה המהותית יותר היא האם קיים בכלל, מעבר לסממני פולקלור חיצוניים, משהו שאנו יכולים לקרוא לו 'הבעה יהודית באמנות'.

תחושתה היא – שלא. שכל מה שיזוכך מסממנים חיצוניים ויגע במהות הרוחנית היהודית, יהיה רחב ואוניברסלי, ולכן לא בר־שיוך והפרדה.

יצירות טקסטואליות, פואטיות, ספרותיות והגותיות, העוסקות בתכנים יהודיים ודתיים, שונות מאוד מהיצירה הפלסטית. מהות התוכן והשפה קושרים אותן באופן אינהרנטי וללא תיווך למקורן היהודי. ניתן לדבר על שירה יהודית, או שירה עברית, אי אפשר לדבר על ציור עברי, או יהודי.

אלפי שנים מטפחת הציוויליזציה היהודית את יצירתה הרוחנית, מבלי להיטמע בעושר האדיר של היצירה האמנותית הסובב אותה.

העולם נברא בדיבר. הציווי 'לא תעשה לך פסל וכל תמונה' שהרחיק את היהודי במשך דורות מעיסוק באמנות הפלסטית, אינו רק איסור מחשש לעבודת אלילים. ציווי זה מסמן את קו התחום שבין המציאות האימננטית האלוהית, למציאות המדומה שפסל ומסכה הם סמליה.

בעימות העתיקה הזו שבין תפיסת העולם החושנית־פגנית והקונספטואליזם המונותאיסטי, עימות שאינו בר הכרעה, ניצבים המלה והרעיון מול הפסל והמסכה. האמנות הפלסטית, שהיא בת העולם הפגני, אומצה במאות האחרונות על ידי היהודים כפרטים שהושפעו מהעולם הזר סביבם, וברוב המקרים בניגוד לרוח היהדות המסורתית.

כדי לבחון את שאלת הנושא שאותה העליתי בראשית דברי, ראוי שנרחיק מעט את עדותנו ונבחן אותה גם ביחס לעמים אחרים. מול השאלה 'הבעה יהודית באמנות, מהי?' נשאל מהי הבעה אנגלית באמנות? מהי הבעה צרפתית או ספרדית באמנות? נשאל גם האם ציורי בית המדרש של איזידור קאופמן יהודיים יותר מציורו של רבי אפרים בן מנשה שצויר בידי רמברנדט? או, למשל, נשאל באופן לוקלי ומצומצם, מהי הבעה ישראלית באמנות בחמישים השנים האחרונות? ברור הוא שכלל שתרבות מסוימת נחשפת להשפעות תרבותיות אחרות, כך ייקשה יותר לסווג את הנוצר בה. הדבר נכון לא רק במרחבי זמן ארוכים, אלא גם במידות של 'כאן ועכשיו'. איזו תשובה, למשל, היינו מקבלים לו שאלנו מהי הבעה ישראלית באמנות עכשווית? התשובה ברורה: אין דבר כזה!... הזרם האימפרסיוניסטי נוצר בצרפת, אך האם ניתן לומר שהוא משקף הבעה צרפתית באמנות? ומה עם הזרם שהיו שותפים ליצירתו והתפתחותו בצרפת? ומה עם אימפרסיוניסטים שיצרו בארצות אחרות? האם ציוריו של ואן־גוך מהווים הבעה צרפתית באמנות, או הבעה הולנדית? ציורי הנוף האנגלים או ההולנדים, שיש להם

מאפיינים ברורים, אינם הבעה הולנדית, או בריטית, אלא, זה הוא האופן שבו תיארו אמנים בריטים והולנדים בתקופה מאוד מסוימת את נוף ארצם, כשהם מושפעים אלה מאלה. יצירותיהם של ולסקז, גויה, אל-גרקו, אינם הבעה ספרדית באמנות, אף שברור שהיותם ספרדים (לפחות שנים מהם) השפיעה על אישיותם ועבודתם.

יצירתו של האמן מבטאת, באופנים שונים, מכלול רחב של השפעות. בית הוריו, חינוכו, השכלתו האמנותית, ההיסטוריה של התנסותו היוזואלית, רוחב הרקע התרבותי שלו, השפעות פוליטיות סביבתיות, חיי הפרט שלו, עולמו הפסיכולוגי, השפעתם של יוצרים אחרים, מוסכמות תרבות ועוד. אינני יודע מהי הבעה יהודית באמנות. האם ציורי שאגל הם הבעה יהודית באמנות, משום שהם מתארים את ההווה היהודי בעיירות מזרח אירופה? האם ציוריו של מרדכי ארדון הם הבעה יהודית באמנות, בגלל שבהם מופיעים סמלים ומוטיבים מתוך הקבלה?

כאשר אנו מוחקים את הסמלים התרבותיים והמוטיבים הפולקלוריסטים ובוחנים את מימד העומק של יצירתם, נגלה בה קירבת רוח אל תרבויות ויוצרים שעברם אינו קשור בהכרח לעולם היהדות.

שפת האמנות הפלסטית היא שפת החושים, אוניברסלית, נגישה לכל בן-תרבות ללא תיווך ותרגום. היא אוניברסלית באלמנטים המצויים בה ובאופי התחביר הקושר ביניהם. הסמלים האיקונוגרפיים והפולקלוריסטים העשויים להילוות אליה, יהיו ברי חשיבות, אם כי משנית, במידה ונחיצותם אמיתית ואין הם משמשים חותם נוח ליצירת מאפייני זהות.

אמנות אמיתית, אינה זו שהתרבות הועידה לה את התפקיד של משמר המסורת, אלא זו החופשית, השואלת שאלות, המבקשת את מרחבי הטרסה-נון-קוגניטיב, והחשדנית מעט לגבי הצורך בשימוש בסמלים.

מאמצים לא קטנים נעשו בעבר, ועדיין נעשים, ע"י קבוצות ויחידים לנסות וליצור אמנות יהודית רלוונטית למקומה ולזמנה. במתן פרשנות ויוזואלית מודרנית לתכנים הלקוחים מהמסורת היהודית. אין ספק שיש בכך אתגר אינטלקטואלי ויצירתי, המניב פירות יפים בתחום היוזואלית המודרנית. תכנים מסורתיים מאתגרים את האמן, ושפת העיצוב המודרני מלבישה את תשמישי הפולחן היהודי בלבוש חדש. זוהי אמנות הפתוחה לתמורות העיצוב העכשווי ועם זאת, מעצם מהותה מעוגנת היא בשורשי המסורת. אינני מקל ראש גם בניסיונותיהם של ציירים ופסלים מסוימים לבטא באמצעות יצירתם את שייכותם הדתית והלאומית. היו אלה ניסיונות חלקיים במכלול הרחב של עבודתם האמנותית, שלא תחמו את טריטוריית הביטוי ולא התגדרו בשם 'אמנות יהודית'.

האמנות הפלסטית אינה נתבעת אלא ליצור חוויות רוחניות תודעתיות מסוימות באמצעות החושים כשהיא מבטאת את רוח יוצרה. רוח היוצר מושפעת מעולמות שונים. יוצרים יהודים שונים הושפעו ודאי לא מעט מהאגדה, מהתלמוד, מהקבלה, מהמדרשים ומעולם המסורת היהודית. כיהודים אנו נושאים, כעם וכפרטים, את המטען הנפלא והנורא של עברנו ואין ספק שהשפעות אלה, מתערבות בתמהיל התרבותי הרב-מימדי של יוצר יהודי בן זמננו, הפתוח אל העולם המודרני ואל יצירותיהן של תרבויות אחרות. שפת האמנות היא שפת הסינטזה. פעמים רבות איננו מודעים למכלול מרכיביה ולדרך פעולתה. לא ניתן לנתק את ההשפעות היהודיות מהמכלול, לבודדן ולהגדירן כביטוי

יהודי באמנות, יותר משניתן להפריד השפעות פסיכו־תרבותיות אחרות מתוכו, מבלי להרוס את חיותו האוטנטית.

קרן עדי יזמה בשנים האחרונות מספר תחרויות בניסיון להשיב (גם אם הדבר לא נאמר) באמצעות ההתנסות היצירתית, תשובה לשאלה שאנו נשאלים היום: 'הבעה יהודית באמנות, מהי? הנושאים שהוצעו לאמנים היו: 'גבולות של קדושה', 'אור וחומר', 'יחיד ויחד'. בכל פעם שאמן מקבל על עצמו לעסוק בנושא יזום, שאינו מתוך שיגרת עבודתו, יש משהו מאתגר, העשוי להניב תוצאות בלתי צפויות. העיסוק הרעיוני־אקדמי, שקדם או התלווה, לתהליך היצירתי ביוזמת קרן עדי, היה רב תחומי, עשיר, מעניין ומפריה. במפגש האחרון בנווה אילן, בשיחה שהתפתחה סביב שאלת מהות ההבעה היהודית, אמרה פרופ' רחל אליאור שרוח היהדות היא במילה, בנשמע, לא בנראה... למרות ספקותי הרבים באשר לקיומה של שפת אמנות פלסטית שניתן לכנותה 'הודית' ובאשר לתבונה המונחת ביסוד השאיפה ליצור במכוון שפה כזו, למרות כל זאת, נפלא יהיה כניסיון אמנותי, לבחון את המרחב שבין הנראה לנשמע, בין שפת הצורות, השאולה מהעולם הטבעי, לתכני המילים והרעיונות שהם יצירתו הישירה, הבלתי אמצעית של האדם. ליהדות, הטעונה אלפי שנות יצירה קונספטואלית מילולית מרתקת, יש מה להציע לאמנים המבקשים לראות את הקולות.

באשר לי, עד שלא אשתכנע אחרת, אמשיך להחזיק בספקותי באשר לקיומה של אמנות פלסטית יהודית, אמיתית, למעט זו השייכת לתחום האמנות השימושית. עם זאת ועם כל הנאמר, בעומק נפשי אני מכיר ומוקיר את קיומה של אמנות פלסטית שניתן לכנותה 'אמנות דתית'. זו אינה בהכרח אמנות העוסקת בנושא דתי. זו אמנות החוצה גדרי תרבות ומקום, אמנות שבתקופות מסוימות היוותה ציר מרכזי ביצירת האדם ומתקיימת בשוליים התרבותיים גם כיום. שלא כמו היצירה האמנותית החילונית שהיא תוצר תרבותי גרידא (נובעת, מתייחסת ומבטאת את זמנה ומקומה), האמנות הדתית היא תוצר וביטוי של האיכות הרוחנית... אמת, כל מעשה אמנות הוא תוצר תרבותי בכך שהוא תולדת זמן־מקום, מושפע מסביבתו ומשתמש לצרכיו במאפייני ביטוי השייכים לזמנו. המייחד את האמנות שמהותה דתית, הוא שאיפתה אל זה שמעבר למקום ולזמן. זו אמנות המעבירה אותנו ממימד הזמן הליניארי של הקיום ומחברת אותנו אל האחדות האינוסופית שמעבר לו, החוויה שהיא מחוללת היא חוויה של התרחבות (נפשית, רגשית, תודעתית).

כשאנחנו אומרים 'חוכמה יהודית' ודאי שאיננו מתכוונים שקיימת חוכמה יהודית נפרדת, אלא הכוונה היא לאותם מאפיינים תרבותיים יהודיים הקיימים בחוכמה שהיא אחת. באותה מידה נכון יהיה לומר שאין אמנות יהודית נפרדת, אלא מאפיינים תרבותיים יהודיים מסוימים המוצאים את ביטויים באמנות שהיא אחת.

באשר לאמנות הדתית ניתן בפירוש לומר שכושרה הטרונסצנדנטלי, ושאיפתה אל האחדות האינוסופית, משותפים לה ולמהותיים שבערכי היהדות.